

TÜRKÇEDE TEKERRÜR FİİLLERİ

TAHSİN BANGUOĞLU

Modern Batı Türkçesinde kelime teşkili bahislerini araştıranlar tekerrür fiillerine (fréquentatif) az temas etmişlerdir¹. Doğu Türkçesi için de hal böyledir². Umumiyetle Türk dilleri araştırmaları arasında bu konu az işlenmiş bulunuyor³. Biz de ancak eski Osmanlıcada tekerrür fiillerinin varlığına işaret etmiş⁴ ve yeni Türk gramerinde yer almalarını sağlamaya çalışmıştık⁵.

Gerçekte tekerrür fiilleri Türkçede büyük bir gelişme göstermiş değildirler, bu sebeple de göze çarpmamışlardır. Ancak bunlar fiil teşkili bahsinde ayrı ve dikkate değer bir üreme tarzı arzetmekte ve yeni yazı dilinde çoğalma istidadı göstermektedirler. Bundan dolayı onları etraflıca bir incelemeye değer görüyoruz.

Modern Batı Türkçesinde canlı tekerrür fiilleri fiilden fiil tabanları halinde ve iki model üzerine yapılmış görülmektedir: 1) *-ıştır-* fiilleri, *dürtüştürmek*, 2) *-ele-* fiilleri, *silkelemek* gibi. Bunlar mânaca belirlidirlenler. Her ikisi de kök fiilin ifade ettiği eylemin tekrarlanan kısa hareketlerle yapıldığını gösterirler.

Bu iki türlü fiil arasında mâna ve kullanım bakımından belirli bir fark tesbit edemiyoruz. İkisi de az sayıda örnekleri olan şekiller olup eldeki kelimelerden bir kısmı aynı kök fiilden yapılmış çiftler teşkil ederler. Bu çiftler bazan anlamdaştırırlar: *serpiştirmek*, *serpelemek*, *itiştirmek*, *itelemek* gibi. Bazı da bu iki kelime benzer anlamlarla farklı yerlerde kullanılır: *oğuşturmak*, *oğalamak* gibi.

¹ Gramm. §§ 585 R., 595 R., 864: Deny, j., Grammaire de la Langue Turque, Paris 1921.

² Osttürk. § 152: Brockelmann, C., Osttürkische Grammatik, Leiden 1954.

³ Monog. S. 42, 18: Bang, W., Monographien zur türkischen Sprachgeschichte, SHAW, Heidelberg 1918.

⁴ Altosm. §§ 220, 222, 237: Banguoğlu, T., Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar, Leipzig 1938.

⁵ AHTG S. 65: Banguoğlu, T., Ana Hatlariyle Türk Grameri, İstanbul 1940.

Fiilden fiil yapan ekler Türkçede umumiyetle fiilin çatısı adını verdiğimiz şekilleri meydana getirmek için kullanılır ve fiilin mânasını çatı kategorisi (voix) içinde değiştirirler. Ancak bu çatı şekilleri kullanışta farklı anlamlara aktarılarak bir yandan da kelime hazinesini genişletmektedirler. Tekerrür fiillerini teşkil eden ekler de fiilden fiil yapmakta iseler de bunları çatı eklerinden ayrı mütalâa etmemiz lâzımdır. Çünkü bu sonuncuları mânaca fiilin çatısı kategorisine almamız mümkün değildir. Bunlar daha ziyade eylemi tasvir edici eklerdir ve bu cihetten tasvir fiilleri (descriptif) grubuna yaklaşırlar.

Tekerrür fiilleri hakkında tam bir fikir edinmek için yukarıda işaret ettiğimiz iki örneği ayrı ayrı mütalâa ettikten sonra bunların eski şekillerini ve bazı varyantlarını da gözden geçireceğiz.

1. -iştir- fiilleri

Bu iki şekilden birincisi, -iştir- eki ile yapılan, -ele- eki ile yapılandır biraz daha canlı ve üreyici görünmektedir. Birinciler -ele- fiillerini iterek yazı dilinde daha kuvvetli bir yer kazanmaktadırlar. Aynı köke aynı mânâ ile gelebildikleri hallerde yazı dilinde -iştir- şeklinin çok defa tercih edildiğini farkediyoruz. -iştir- fiilleri mânaca mücerret kavramlara aktarılmak yönünden de daha büyük bir istidat gösteriyor.

-iştir- fiillerini ilkin şekilleri bakımından dikkatle sınırlamamız gerekmektedir. İlk bakışta farkedildiği gibi bu ek üst üste gelen -iş- edişme (réciproque) eki ile -tir- ettirme (factitif, causatif) ekinin kaynaşmasından meydana gelmiş birleşik bir ektir. Yeni bir mânâ ile ve müstakil bir ek olarak fiil köklerine gelmektedir.

Ancak -iş- ve -tir- ekleri de ayrı ayrı kendi çatı mânaları ile birbiri üzerine gelerek geniş kullanım alanı olan fiil tabanları meydana getirirler: *döv-üş-tür-mek*, *çarpıştırmak*, *tanıştırmak*, *yüzleştirmek* gibi. Bunları tekerrür fiillerinden ayırt etmek lâzımdır.

Bunun gibi eski edişme fiilleri olup mânaca kök fiillerinden uzaklaşmış bir sıra geçişsiz fiiller vardır ki bunların ettirme şekilleri yine aynı tarzda -iştir- fiilleri ile üstüste düşerler: *alış-tır-mak*, *geliştirmek*, *yapıştırmak* gibi. Bunları da tekerrür fiilleri ile karıştırmamalıyız.

Nihayet aynı kök fiil üzerine bir yandan üst üste edişme ve ettirme eklerinin, bir yandan da müstakil olarak -iştir- tekerrür fiili ekinin gelebilmesi tabiidir. Bu takdirde hem kök hem ekçe üst üste düşen ve vurguları da aynı olan bu iki kelime farklı mânalara gelecek ve ayrı

teşkiller sayılacaktır. Gerçekten bu tarzda: *sütle kahveyi kar-ış-tır-mak*, *yoğurdu kar-ış-tır-mak*, *ellerini sür-üş-tür-mek*, *allığı yüzüne sür-üş-tür-mek* gibi kelime çiftlerine rastlarız. Sözlüklerimizde bunlar çok defa bir madde içinde, bir kelimenin farklı anlamları olarak ayırtlanmış ve bazan numaralanmışlardır. Bazı lûgatçilerin ise yer yer bunları karıştırdıklarını veya tekerrür mânalarını almadıklarını görürüz.

Modern Batı Türkçesinde kök fiilleri ile yanyana yaşayan ve yalnız veya daha ziyade tekerrür fiili mânası ile kullanılan *-ıştır-* fiillerini bir araya getirmek istedik. Sözlüklerde bunların oldukça eksik olduğunu görmekle beraber onların çerçevesinden uzaklaşmamayı tercih ediyoruz. Metin ve lehçe taramaları bu listeyi biraz daha uzatacaktır :

1. *araştırmak*, KT¹ teftiş ve teharri etmek.
2. *atıştırmak*, KT 1. söğüp saymak, birinin kabahatlarını sayarak itap ve serziniş etmek, 2. acele ile yemek.
3. *çakıştırmak*, KT müskirat içmek, işret etmek, içip keyif yetiştirmek.
4. *çekıştırmek*, KT fenalığını söylemek, fasıl ve gıybet ve mezemmet etmek.
5. *çıkıştırmak*, KT 2. çaresini bulmak, tedarik etmek, istihsal eylemek.
6. *çırpıştırmak*, KT 1. ince değnekle hafifçe urmak, 2. kâğıda urur gibi çabuk çabuk ve dikkatsiz yazmak.
7. *dürtüştürmek*, KT 1. birbirini müteakip dürtmek, 2. zorla bir iş yaptırmak, muttasıl icbar ve teşvik etmek.
8. *geçıştırmek*, KT geçirmek, defî ve bertaraf etmek, atlatmak.
9. *itiştirmek*, TS² 2. kısa kısa hareketlerle itmek, kakıştırmak.
10. *kakıştırmak*, KT dürtüp iterek hırpalamak.
11. *kıpıştırmak*, Hİ³ only with göz, to wink.
12. *koğuşturmak*, *kovuşturmak*, TS arkasına düşmek, kovalamak.
13. *koşturmak*, Hİ² 2. to run about and tire oneself in doing something.
14. *oğuşturmak*, *ovuşturmak*, KT birbirine sürerek oğmak, LO⁴ delk etmek, aheste oğmak.
15. *saçıştırmak*, KT azar azar serpip her tarafa dağıtmak, nisar etmek.
16. *savuşturmak*, KT 1. geçirmek, geçıştırmek, iyi etmek, atlatmak, 2. kurtulmak, baştan atmak, defetmek.

¹ KT: Şemsettin Sami, Kamusu Türkî, İstanbul 1900.

² TS: Ağakay, M. A., Türkçe Sözlük, 2. baskı, Ankara 1955.

³ HI: Hony, H. C., İz., F., A Turkish - English Dictionary, Oxford 1950.

⁴ LO: Ahmet Vefik, Lehçei Osmanî, İstanbul 1890.

17. *serpiştirmek*, KT 1. azar azar taksim ve tevzi etmek, 2. azar miktar su saçmak.
18. *sokuşturmak*, KT 1. usulla sokmak, dar yere sıkıştırmak, 2. usulla vermek.
19. *soruşturmak*, KT her tarafa sual edip teftis ve tahkik etmek, istifsar ve tefahhus etmek.
20. *tikiştirmek*, KT 1. basarak sokmak, 2. acele ile yemek.
21. *veriştirmek*, KT çıkışmak, söğmek.
22. *yoklaştırmak*, KT usulla ve dolayısıyla anlamağa çalışmak, tefakkud ve taharri etmek.

Şu fiillerin tekerrür fiili mânaları ikinci derecede gelir:

1. *buluşturmak*, KT 2. arayıp ele geçirmek, tedarik etmek.
2. *kariştirmek*, KT mezc ve halt etmek, altüst eylemek, RH¹ 2. to mix up, stir up. WB² 2. in Unordnung bringen, umrühren, mischen.
3. *sıkıştırmak*, KT 4. usulla eline vermek.
4. *sürüştürmek*, KT 2. yavaş yavaş oğmak, delk etmek.
5. *takiştirmek*, KT takip yakıştırmak, münasip surette talik etmek.
6. *tutuşturmak*, KT 5. sıkıştırmak, usullacık vermek, eline bırakmak.
7. *uruşturmak*, *vuruşturmak*, TL³ 2. azar azar ve yavaş yavaş urdurmak (urmak).
8. *yetiştirmek*, KT5. hazır bulundurmak, tedarik ve istihzar etmek.

Tekerrür fiillerinden, hususile bu sonunculardan bazıları çok defa kök fiilleri ile birlikte kullanılırlar: *verdi veriştirdi*, *bulup buluşturdu*, *takmış takıştırmış*, *sürmüş sürüştürmüş* gibi.

-iştir- fiilleri hemen her zaman geçişli olurlar. Ancak bu fiillerde artık ettirme mânası kalmamıştır.

Bu iki ekin kaynaşma suretile bir tekerrür mânası bağlamasını ise şöyle izah etmek istiyoruz: *-iş-* eki ile teşkil edilen edişme fiilleri en az iki fail isterler. Bu ekin ortaklaşma (cooperatif) mânası ile teşkil ettiği fiillerin ise aynı zamanda birçok faili vardır: *ürküşmek*, *kaçışmak*, *yatışmak* gibi. Bu sonuncuları ettirme çatısına koyduğumuz zaman bu yeni fiil artık yalnız bir fail ister, yahut bir faille olabilir. Buna mukabil bu fiil şimdi birçok nesne (meful) ister: *kazlar ürküştüler*, fakat,

¹ RH: Redhouse, J. W., A Turkish and English Lexicon, Constantinople 1890.

² WB: Radloff, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, Petersburg 1893—1911.

³ TL: Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lûgati, İstanbul 1927—1928.

Ahmet kazları ürküştürdü, yağmur dinleyicileri kaçıştırdı, polis halkı yatıştırdı gibi. Nesnelere çoğalmasa ise eylemin parçalanmasına yol açmaktadır. Yeni fail bu nesnelere üzerinde bazan toplu, fakat çok defa da ayrı ayrı etki gösterecektir, yani fiil kısa aralıklarla tekrarlanacaktır. Yukarıda verdiğimiz fiiller yeter derecede açık olarak parçalı eylemler ifade etmekte ve mânaca tekerrür fiillerine yaklaşmaktadırlar. İşte müstakil *-iştir-* eki bu türlü bir mânâ gelişmesinin mahsulü olmalıdır.

-iştir- fiillerinin en genç örneği olarak bir kelime takdim edebiliriz. Bunun son 25 - 30 yıl içinde türediğini sanıyoruz: *kırıştırmak* (teklifsiz) cilveleşmek, flört etmek. Şu kelimeler de son zamanlarda terim olarak kullanılmıştır. Beğenilmiş ve tutunmuşlardır :

1. *araştırmak*, taharri, tetebbu etmek, *araştırma*, taharriyat, recherche.
2. *kovuşturmak*, takibatta bulunmak, *kovuşturma*, takibat, poursuite.
3. *soruşturmak*, tahkikat yapmak, *soruşturma*, tahkikat, enquête.

-iştir- fiillerinin Batı Türkçesi içinde gelişme kaydettiğini sanıyoruz. Eski Osmanlıcada bu şeklin başka mahsullerine de rastlıyoruz: Dede¹ *çarpıştırmak*, *dürişdürmek*, *yığışdurmak*, Altosm. *dériştürmek* gibi. Aslında teşekkülleri daha da eski olmalıdır, bk. Alttürk² *sürdüştürmek*. Doğu Türkçesi de bu şekle yabancı değildir, bk. ŞŞ³ *birkiştürmek*, *dürtüştürmek*.

2. *-ele-* fiilleri

Modern Batı Türkçesinde kök fiilleri ile yanyana yaşayan *-ele-* fiilleri sayıca öncekilerden daha azdır. Herhalde daha eski olan bu tekerrür fiilleri zaten dar olan kavram alanlarında, hiç değilse yazı dilinde, rakipleri olan *-iştir-* fiilleri tarafından itilmiş görünüyorlar. Meselâ KT bazan aynı kök fiilden yapılmış çift fiillerin yalnız *-iştir-* şekillerini veriyor. Bunların konuşma dilinde yaşayan *-ele-* şekillerine metinlerde de rastlayabiliriz. Ancak listemizi biraz daha genişletmek istersek Anadolu ağızlarına doğru gitmemiz lâzım gelir :

1. *çözelemek*, VM⁴ to analyse.
2. *duralamak*, TS duraklamak.

¹ Dede: Gökyay, O. Ş., Dede Korkut, İstanbul 1938.

² Alttürk: Gabain, A. von, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1941.

³ ŞŞ: Şeyh Süleyman, Lûgati Çagatay ve Türkîi Osmanî, İstanbul 1882.

⁴ VM: Moran, V., Türkçe - İngilizce Sözlük, İstanbul 1945.

3. *ekelemek, epelemek*, AD¹ saçmak, ekmek.
4. *eşelemek*, KT 1. karıştırmak, hafifçe eşmek, 2. aramak, araştırmak, taharri etmek, 3. kıskırtmak, tahrik etmek.
5. *itelemek*, TS tekrar tekrar itmek.
6. *kakalamak*, TS kakıp durmak.
7. *koğalamak, kovalamak*, KT 1. arkasına düşmek, arkasına gidip tutmağa çabalamak, takip etmek, 2. bir şeyin arkasına düşmek, istihsaline çalışmak, aramak, 3. beklemek, tarassut etmek, 4. birinin saklamak istediği gizli bir şeyi haber vermek, gamz ve nem-mamlık etmek, siayet eylemek.
8. *oğalamak, ovalamak*, KT el ile oğup ufaltmak.
9. *örelemek*, KT 1. düzeltmek, tanzim ve tezyin etmek, 2. kaba ve muvakkat tamir etmek.
10. *sekelemek, sekkelemek*, AD bir ayakla sekmek.
11. *serpelemek*, TS seyrek damlalar halinde yağmak.
12. *silkelemek*, TS üstündeki ufak tefek şeyleri düşürmek için bir şeyi üst üste silkmek.
13. *şaşalamak*, KT şaşırarak, hayrette kalıp ne yapacağını kestirememek.

Kök fiilleri eskimiş veya lehçelerde kalmış bazı *-ele-* fiilleri de şunlardır :

1. *çabalamak*, KT 1. el ayak oynatıp teprenmek, 2. çok çalışmak, uğraşmak, say ve cehdetmek < *çapmak* KT.
2. *evelemek*, TS (evelemek gevelemek) < *evmek* KT.
3. *gevelemek*, TS 1. gevip durmak, 2. asıl maksadı açıkça söylemeyip lâflar karıştırmak < *gevmek* KT.
4. *yuvalanmak*, TTS² yuvarlanmak, *yuvalak*, TTS yuvarlak < *yuvmak* kş.³ röllen.
5. *debelenmek*, KT arka üstü yatıp iki yana çabalamak < *tepmek* KT.

Şekilce *-ele-* fiillerine benzeyen *tepe-le-mek, aralamak, berelemek* gibi fiilleri ise bunlarla karıştırmamalıyız.

Mânaca tekerrür ifade eden ve şekilce yukarıkilere uyan şu fiillerin etimolojileri —benim için— karanlıktır :

¹ Koşay, H. Z., İshak Refet, Anadilden Derlemeler, Ankara 1932.

² TTS: Türk Dil Kurumu, Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, İstanbul 1943.

³ Kş.: Brockelmann, C., Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kâschghârîs Dî wân Lughât at-Turk, Budapest - Leipzig 1928.

1. *hırpalamak*, KT (bkz. *kakıştırmak*, *tartaklamak*).
2. *örselemek*, KT 1. eskitmek, bozmak, pejmürde etmek, 2. zedelemek, urmak, bereleyip bozmak, 3. takat bırakmamak, kırıklık vermek, zaaf ve dermansızlığa uğratmak.
3. *sendelemek*, KT ayakta duramayıp sarsılmak, bkz. Gramm. § 864 Ad.

-*ele*- fiillerinin yaşayan bazı varyantları ve şekilce bazı benzerleri bu ekin gelişmesini aydınlatmak hususunda bize yol göstermektedir. Şu kelimeler yukarıda gördüğümüz aynı kökten tekerrür fiillerinin aynı mânayı taşıyan varyantlarıdır :

1. *duraklamak*, KT lâkırdı söylerken tereddütle tutukluk göstermek, kesik kesik söylemek.
2. *evекlemek*, *evetlemek*, AD acele etmek.
3. *öreklemek*, KT (bkz. *örelemek*).

Şekilce bunların aynı olan şu fiiller de tekerrür fiilleridir :

1. *öpeklemek*, RH to kiss again and again, to smother with kisses.
2. *pineklemek*, KT uyuklamak, ıızganmak, yatmaksızın oturulduğu yerde rahatsız olarak miskin miskin uyuklamak <*binmek* KT.
3. *tartaklamak*, KT tutup çekerek hırpalamak, didiklemek.

Öte yandan -*ikle*- ilâvesi ile yapılmış bazı tekerrür fiilleri buluyoruz ki yine aynı kavramlar alanına girmektedirler :

1. *didiklemek*, KT (bkz. *tartaklamak*), TS didercesine hareketlerle bir şeyi parçalayıp harap etmek.
2. *dürtüklemek*, Hİ prod.
3. *sayıklamak*, KT uykuda veya sıtma dalgınlığında abuk sabuk söylemek, hezeyan etmek, bir şeyi çok arzu edip daima düşünmek.
4. *sürüklemek*, KT 1. kaldırmaksızın yerde çekerek götürmek, cerretmek, 2. zorla ve ruhsuz bir kalıp çekercesine çekip götürmek, taşımak.

Fiil tabanları bir sesli ile bitiyorsa bu ilâve -*kle*-şeklinde görülür :

1. *emeklemek*, KT 1. çalışmak, çabalamak, 2. (ufak çocuk) yürümeğe çabalamak, depelenmek <*emgemek* kş.
2. *savsaklamak*, TS belli başlı bir sebep olmaksızın bir işi geri bırakmak, ihmal etmek <**savsamak*>*savsak* TS.
3. *uyuklamak*, KT ıızganmak pineklemek <*uyumak* KT.

Yukarıda verdiğimiz örnekler -*ek* ve -*ik* fiilden isimlerinin isimden

fiil yapan *-le-* eki ile uzatılmış şekilleridirler. Fakat hepsi kök fiilin te-
kerrürünü göstermek gibi yeni bir mânâ bağlamışlardır. Bu mânâyı
taşıyan kaynaşmış *-ekle-* ve *-ikle-* ekleri erkenden müstakil olarak
fiil köklerine gelip yeni fiiler teşkil eder olmuşlardır. Bunlardan
-ekle- eki, varyantları delâleti ile anlaşıldığı gibi, damak sesini kay-
bederek *-ele-* şeklini vermiştir: *dur-akla-mak* > *dur-ala-mak*. *-ele-* teker-
rür fiilleri bu gelişmenin mahsulü olmalıdır. Bkz. Monog. S. 42, 42.

-ikle- şekli de aynı tarzda damak sesini kaybederek bir *-ile-* tekerrür
fiili eki vermek istidadını gösteriyor :

1. *çekilemek*, WB osm. hämmern < *çakmak* KT.
2. *çitilemek* KT elde sıkıştırıp oğalıyarak yıkamak. < *çitmek*. KT.
3. *itilemek*, LO itmek. < *itmek* KT.

Ancak bu ek Batı Türkçesinde *-ele-* ekinin rekabeti karşısında
gelişmemiştir. Başka lehçelerde *-ikle-* şeklinin daha fazla mahsul
vermiş olduğu görülüyor, bkz. Gramm. § 864 Ad.

Bir sesli ile biten fiil tabanlarına gelmiş *-kle-* şekli de bazan damak
sesini kaybetmiş oluyor. Bu takdirde *-le-* eki doğrudan doğruya fiil
tabanı ile temasa gelmektedir :

1. *çalkalamak*, TS < **çalka-k-la-mak* < *çalkamak* KT.
2. *çiselemek*, TS < **çiğse-k-le-mek* < *çiğsemek* KT.
3. *ırgalamak*, KT < **ırga-k-la-mak* < *ırgamak* Kş.
4. *savsalamak*, KT < *savsa-k-la-mak* TS < **savsamak* > *savsak* TS.

-ele- fiilleri *-iştir-* fiillerinden daha eski olmalıdır. Divan'da *-ikle-*
ve *-ekle-* şekillerine oldukça sık rastlanıyor: *karaklamak* Kş. rauben <
karmak Kş., *satıglamak* Kş. mit jem. handeln < *satmak* Kş., *uğuklamak*
Kş. schläferig werden < *uğımak* Kş., *yitiklemek* Kş. sein verlorenes Tier
suchen < *yitmek* Kş., gibi .Kök fiili ile yanyana *-ele-* şekli de görülüyor:
avalamak Kş. umdrängen (im Aufruhr) < *avmak* Kş. umringen, um-
drängen.

Eski osmanlıcada *-ele-* fiillerinin bugünkünden daha canlı ve
belki de daha yaygın olduklarını sanıyoruz, bkz. Altosm. § 220, *caba-*
lamak, *saçalanmak*, *yuxlamak*, *sayuxlamak* gibi. Doğu Türkçesinde de
örnekleri bulunuyor, bkz. ŞS *kovalamak*, *tutalamak* gibi.

Tatar lehçelerinde ise *-gele-* ve *-güle-* şekilleri yaygındır. Bunlar da
aynı tarzda *-ge-* ve *-gü-* fiilden isimlerine *-le-* isimden fiil ekinin gelme-
sile gelişmiş tekerrür fiilleridir. Bkz. Monog. S. 42, 18.

Türkçede fiil çatı şekilleri için kullanılan yeni terimlerin yapılışından mülhem olarak tekerrür fiilleri için “edeleme fiilleri,, adını teklif etmek istiyoruz.

3. -ge- fiilleri

Modern Batı Türkçesinde bir üçüncü tekerrür veya tekit (intensif) fiilinin de ancak izlerine rastlamaktayız. Bu, herhalde öncekilerden daha eski olan, bir -ge- fiilidir ki Eski Türkçede az çok sarıh bir mâna ile örneklerine rastlanır.

Bu da bir fiilden fiil olup -ele- fiilleri tarzında teşekkül etmiştir. -ik veya -ig eki ile yapılmış fiilden isimlere -e- isimden fiil ekinin gelmesi ve iki ekin kaynaşması ile yeni bir fiilden fiil eki meydana gelmiştir :

*tol-ig-a-mak > tol-ga-mak

Biz Divan'ı esas alarak bu şeklin bazı mahsullerini bir araya getirmeye çalışacağız. Bunlardan bazılarının kök fiillerile mâna münasebetleri hayli şüpheli olacaktır :

1. *bulgamak*, Kş. vermischen, trüben, *bulgamak* PC¹, *bulamak* KT < *bul- TTT², I, Anm. 193 yahut *bulı- Altosm. § 222.
2. *emgemek*, Kş. heimsuchen, sich mühen, *emgek* Kş. Not, Mühe, *emgek*, *emek* PC, *emek* KT < *emmek* Kş.
3. *ırganmak*, Kş. schütteln, *ırganmak* PC, *ırganmak* KT < *ırmak* TTS.
4. *kapgak*, Kş. Deckel, *kapgamak* PC, *kapamak*, *kapak* KT < *kapmak* Kş.
5. *kargamak*, Kş. verfluchen (vom Gott im gegensatz zu *kırganmak*) *kargamak* PC, *kargamak* Dede, *kargımak* KT < *karmak* Kş.
6. *kazganmak*, Kş. erwerben, *kazganmak* PC, *kazanmak* KT < *kazmak* Kş.
7. *kergemek*, Kş. geziemen, *kergek* Kş. Notwendigkeit, *kirek* PC, *gerek* KT < *kermek* Kş.
8. *kırganmak*, Kş. zürnen, fluchen, (vom Fürsten) *kırgag* Kş. 2. Zorn des Fürsten < *kırmak* Kş.
9. *kısganmak*, Kş. geizig sein, *kısga* Kş. kurz, *kıskanmak* PC, *kıskanmak* KT < *kısmak* Kş.

¹ PC: Pavet de Courteille, M., Dictionnaire Turk - Oriental, Paris 1870.

² TTT: Bang, W., u. Gabain, A. von, Türkische Turfan - Texte 1 - 5, SBAW 1929—1931.

10. *taramak*, Kş. kämmen, *targak* Kş. kamm, *taramak*, *tarak* PC, *taramak*, *tarak* KT < *tarmak* Kş.
11. *tirkeşmek*, Kş. sich versammeln, in einer Reiche stehn, *tirgemek* PC, *dergemek* TTS < *tirmek* Kş.
12. *tolgamak*, Kş. aufreihen, zum Knäuel wickeln, *tolgamak* PC, *dolamak* KT < *tolmak* TTT.
13. *ulgadmak*, Kş. gross, alt werden, *ulgamak*, PC, *ulalmak*, KT ulu olmak, büyümek < *ul- > *ulug* Kş.
14. *yörgemek*, Kş. umwickeln, *yörgemek* WB Dsch. OT. einwickeln, hüllen, *yörenmek* TTS < *yörmek* Kş. lösen, auswickeln.

Dikkate çarpan cihet, bu fillerin erkenden damak seslerini kaybetmeye başlamış olmasıdır. Bu sebeple eski Türkçede fiil köklerine bir -e- ilâvesi ile teşkil edilmiş gibi görünen bazı fiilleri de bu şeklin damak seslerini kaybetmiş eski örnekleri saymak istiyoruz: *yaramak* TTT passend, geziemend sein < *yarmak* TTT, *ülemek* Alttürk verteilen < *ül- > *ülüg* Alttürk Anteil, Schicksal gibi. Batı Türkçesinde *ıkamak* KT < *tıkmak* KT, *aramak* KT < *armak* TTS gibi fiilleri de bu teşkile yaklaşıyoruz.

Öbür yandan *kapgak*, *targak*, *kargak* Kş. gibi bu fiillerden yapılmış isimlere benzeyen *yetgek* Kş. Bündel < *yetmek* Kş., *kırgak* Kş. 1. Saum < *kırmak* Kş., gibi isimler belki de bu teşkilden koparılmış bir -gek eki ile doğrudan doğruya kök fiillerden yapılmışlardır. Bunların *turag* Ks. Zufluchtsort < *turmak* Kş., *tirnek* Kş. Versammlung < *tirinmek* Kş. gibi damak sesini kaybetmiş örnekleri de vardır.

Ancak -gek eki ile kök fiillerden yapılmış görünen sıfatlar yukarıdaki izahımıza daha fazla kuvvet vermektedir: *saçgak* Kş. Verschwender < *saçmak* Kş., *sıçgak* Kş. an Durchfall leidend < *sıçmak* Kş., *yabuşgak* Kş. Klette, met. von einem Manne, der sich überall anhängt < *yabuşmak* Kş. gibi bir sıra sıfatlar buluyoruz ki mânaca Batı Türkçesinin -gen fiilden sıfatlarına yaklaşmaktadırlar. Bunlara tekit sıfatları (intensif) veya partisipleri adını verebiliriz. -gek eki bu mânayı bir tekerrür fiilinden yapılmış bir sıfattan (bir partisip) koparıp getirmiş bulunmaktadır. Fiildeki tekerrür mânası bu ek vasıtası ile bu yeni tip sıfatlara aktarılıyor ve onlarda bir tekit mânası halinde beliriyor.

Yukarıdaki faraziye gösterdiğimiz hallerin hepsi için doğru ise Batı Türkçesinde yer isimleri (*durak*), alet isimleri (*bıçak*), tekit sıfatları (*dönek*) yapan -ek eki bir tek ek olup -ge- tekerrür fiillerinin bir

partisipinden kopup gelmiş olacaktır. Bu takdirde *-ele-* tekerrür fiillerinin yapısında da yine bu eki, yani daha eski bir tekerrür fiilinin bir kalıntısını bulmuş olacağız :

dur-ala-mak < *dur-ak-la-mak* < **tur-ga-k-la-mak*.

Zaten birkaç kelimedede yeni tekerrür ekinin bir damak sesi düşmesiyle eskisinin üzerine gelmiş olduğu açıkça görünüyor :

1. *çalkatamak*, TS < **çalka-g-la-mak* < *çalkamak* KT < *çalmak* KT.
2. *ırgalamak*, KT < **ırga-g-la-mak* < *ırgamak* Kş. < *ırmak* TTS.

-ge- tekerrür fiili eki daha bazı yeni teşkillerin terkibine girmiş görünmektedir ki bunları kabataslak göstermeye çalışmıştık, bkz. Altosm. § 190, 222, 223.

Örneklerin incelenmesi bu *-ge-* fiillerinin Batı Türkçesinde damak sesini hemen daima kaybetmiş, Doğu Türkçesinde ise çokluk muhafaza etmiş olduklarını gösterir. Daha Eski Osmanlıcada *-ge-* fiili canlılığını kaybetmiş görünüyor, sonraları tanınmaz oluyor. Bununla beraber araştırırsak dilde bu şeklin damak sesini muhafaza etmiş *tarıganmak* Altosm. § 222 gestreut werden < *tarımak* Kş., *ıvizganmak*, *ıvizgenmek*, KT uyuklamak, uykuya galebe edip defedememekle yatmaksızın sallanıp durmak < **ıvizmak*? < *yummak* KT, *oyulgamak*, KT muvakkat ve seyrek dikişle parçaları tutturmak, yılan gibi dalgalanarak hareket etmek < *oyulmak* Kş. einstürzen, durchlochert werden, zusammen gepresst werden, gibi daha bazı kalıntılarını buluruz.

Doğu Türkçesinde ise *-ge-* fiilleri daha canlı kalmış ve yeni mahsuller vermiştir, bkz. Osttürk. § 152. Şu kelimeler fazla eski olmasa gerektir :

1. *salgamak*, PC envoyer, deputer, ŞS ba's, irsal, haber ve tepşir etmek < *salmak* PC.
2. *saygamak*, PC compter, enumerer, depenser, ŞS saymak, ta'dat, hesap, ad, tahsip, *sayamak* ŞS harç, saymak, hesap etmek, ta'dat < *saymak* PC.
3. *soramak*, PC donner des indices, faire des perquisitions, ŞS sual ve tahkik ve tefehhus etmek, tecessüs ve muayene, hatır sormak < *sormak* PC.
4. *sürgemek*, PC traîner par terre, ŞS 1. sürüklemek, cer, cezp, 2. imhal etmek < *sürmek* PC.

Bu fiillerin damak sesini kaybetmiş örneklerini isimden *-e-* fiilleri ile karıştırmamalıyız, bkz. Altosm. § 222 *ul-a-* ve *ul-a-l-* ayrı ayrı köklerden geliyor. Düzeltiriz. Damak sesini kaybetmiş daha bazı örnekler için bkz. TTT I, Anm. 193.

Doğu Türkçesinde bir de *-irçi* tekerrür fiili gelişmiştir. Bkz. Ostürk S. 152 C, *tepirçimek* ŞS hareket etmek, kımıldamak.

4. Başka tekerrür fiilleri

Yukarıda gördüğümüz üç şekilden son ikisi fiilden isimlere fiil yapan eklerin gelmesi ile, birincisi ise fiil çatı eklerinden ikisinin kaynaşması ile meydana gelmiştir. Bu iki tarzda bunlardan başka daha bazı ekler de bir araya gelip tekerrür fiilleri teşkil etmek istidadı göstermektedirler. Bu kelimeleri ya evvelkilerin aynı köklerden doğmuş varyantları halinde, yahut başlı başına yeni tekerrür fiilleri şeklinde görüyoruz. Göze çarpanlarını bir araya getireceğiz :

1. *-erle-* fiilleri :

1. *kaparlamak*, Altosm. § 220 *fangen* < *kapmak* Kş.
2. *öperlemek*, BM¹ (*fréquentatif de öpmek*) *baiser a plusieurs reprises*, *baisotter* < *öpmek* Kş.
3. *sıkarlamak*, TD² *israr etmek*, *istırap vermek*, *tazyik etmek* < *sıkmak* KT.
4. *tekerlemek*, KT *yuvarlamak*, *yuvarlak şeyi tahrik edip yürütmek*, *teker* TTS *tekerlek*, *daire* < *tekmek* Kş.
5. *toparlamak*, KT 1. *cemedip yuvarlamak*, *top etmek*, 2. *toplayıp takımı ile götürmek*, *beraberinde alıp gitmek*, < *apar topar* TS < **topmak*.
6. *yuvarlamak*, KT 1. *döndürerek yürütmek*, *tekerlemek*, 2. *döndürerek devşirmek*, *tayyetmek*, < *yuvar yuvar* TS < *yuvmak* Kş.

Bunlardan sonuncusu *yuvalamak* şeklinin varyantı gibi görünür. Ancak bu ve mânaca yakınları dilde tutunmuşlardır. *topalak* LO 1. ve *tosalak* gibi *toparlık* adam ve eşya, kelimesi bir de *topalamak* fiilinin bulunduğuna işaret eder. Son üç kelime hakkında bkz. Gramm. § 862, R. I ve Ad.

¹ BM : Barbier de Meynard, A. C., Dictionnaire Turc-Français, Paris 1881-86.

² TD : T.D.T.C., Tarama Dergisi, İstanbul 1934.

II. *-mele-* fiilleri :

1. *dürtmelemek* TL dürtmek <*dürtmek* KT.
2. *karmalamak*, Kş. rauben, TTS şurasından burasından kavramak, avuç içine alıp tutmak <*karmak* Kş.
3. *kırmalamak*, KT 1. ufaltmak, doğramak <*kırmak* KT.
4. *sarmalamak*, Hİ only in *sarıp* . . . to pack tightly, TTS *sarmalamak*, sarılmak <*sarmak* KT.
5. *yarmalamak*, KT boyuna kesmek, biçmek <*yarmak* KT.

-me fiilden isimlerinden *-le-* eki ile yapılmış fiillerimiz çoktur. Verdiğimiz örnekler yalnız tekerrür mânası bağlamış olanlarıdır. Bunlardan birincisi *dürttüştürmek* fiilinin bir varyantıdır.

III. *-işle-* fiilleri :

1. *dürtüşlemek*, TS sertçe ve üst üste dürtmek <*dürtmek* KT.
2. *itişlemek*, VM to endeavour, to push, to use effort <*itmek* KT.
3. *kakışlamak*, AD itip düşürmek, kürelemek.

Bunlar da aynı köklerden *-iştir-* ve *-ele-* ekleri ile yapılan tekerrür fiillerinin başka çeşitleridir.

IV. *-iktir-* fiilleri :

1. *çiziktirmek*, *cızıktirmek*, TS (hafifseme yollu) yazmak <*çizmek* KT.
2. *körüktürmek*, GA¹ bir kimse diğer kimseyi doldurarak asabiyetini tahrik etmek, kışkırtmak <**körmek* veya **körümek*>*körük* KT.

Burada eski bir fiil çatı eki olan *-ik-* ile *-iş-* edişme ekinin birleştiğini sanıyoruz.

¹ GA: Ömer Asım, Gaziantep Dilinin Tetkiki, İstanbul 1933.